

A Re-analysis of the Position of Subject-Matter Jurisprudence in the Jurisprudential Method of Imam Khomeini

Kazem Ebrahimzadeh Bakhtabad*¹, Ahmad Moballeghi², Ali Rahmani³

1. Professor at the Higher Levels of Khorasan Seminary, Mashhad, Iran.
2. Professor of external courses at Qom Seminary, Qom, Iran.
3. Professor at the Higher Levels of Khorasan Seminary, Mashhad, Iran.

Article Info	Abstract
<p>Article type: Research article</p> <p>Article history: Received: January 04, 2025 Received in revised form: April 27, 2025 Accepted: June 02, 2025 Published online: December 26, 2025</p> <p>Keywords: Ijtihad, Imam Khomeini, Method of Inference, Subject-Matter Jurisprudence, Mechanisms of Subject-Matter Jurisprudence.</p> <p>*Corresponding author: K.ebrahimzadeh68@gmail.com</p>	<p>Subject-matter jurisprudence, by focusing on the precise analysis of subjects, plays a pivotal role in the process of ijtihad. Although at first glance its impact on inference might seem negligible, in reality, inference without considering subject-matter jurisprudence is futile and lacks efficacy. Paying attention to this area brings advantages such as facilitating ijtihad, enhancing the quality of inference, and reducing errors. The present research was conducted using a descriptive-analytical method, aiming to explain subject-matter jurisprudence and its mechanisms within the jurisprudential method of Imam Khomeini. The findings indicate that achieving optimal inference depends on subject-matter jurisprudence, and this requires four key mechanisms: perspectives (including paradigm, thought, and theory), information, techniques, and organization.</p>

Cite this article: Ebrahimzadeh Bakhtabad, K., Moballeghi A. & Rahmani, A. (2025). A Re-analysis of the Position of Subject-Matter Jurisprudence in the Jurisprudential Method of Imam Khomeini. *Matin Research Journal*, 27 (109), 1-27. <https://doi.org/10.22034/matin.2025.497421.2333>

© The Author(s). Publisher: **Research Institute of Imam Khomeini and Islamic.**
This is an open-access article distributed under the CC BY (license <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Introduction

The pillars of *ijtihad* include: jurisprudence of the subject, jurisprudence of texts, jurisprudence of statements, jurisprudence of application, and jurisprudence of order. Jurisprudence of the subject means that subjects are not approached cursorily or without sufficient reflection; rather, through appropriate effort, one seeks to discover their ultimate purpose. Since this research aims to explain and analyze jurisprudence of the subject, addressing the other pillars requires a separate opportunity.

Perhaps in the past, inattention to methodology did not pose significant problems. However, in today's world, given the challenges that new conditions have imposed on humanity and the resulting transformation of intellectual space, paying attention to macro-perspectives in the field of knowledge is essential as a means of harmonizing knowledge with these conditions and responding to needs. Therefore, special attention to jurisprudence of the subject is necessary. As a branch of methodology, subject jurisprudence can not only help stabilize the framework of knowledge in new circumstances but also act as a gateway for transformation. This imparts strength and progression to knowledge, as it acquaints scholars with the strengths and weaknesses of knowledge and equips them with the necessary tools to overcome these weaknesses.

The revisionary design and analysis of subject jurisprudence is necessary because, in essence, subject jurisprudence represents an attempt to ascend to the summit. If an individual or group pursues the path of inference without activating subject jurisprudence and its mechanisms—such as perspectives (idea, thought, theory), information, techniques, and organization—they will either remain incapable of reaching the summit or, by wasting a substantial portion of their strength and capacities, will arrive later than necessary. Moreover, sciences such as “philosophy of jurisprudence,” “philosophy of principles,” “philosophy of inference,” and the like have received increased attention in recent years, and it seems that over time, the role and importance of such topics will become more evident, leading to further studies in these areas. Significant portions of these sciences should be regarded as topics that influence the formation and realization of *ijtihad*—that is, methodological topics—a large part of which must be explored and refined by examining the conditions of *ijtihad*, including subject jurisprudence. Therefore, examining and analyzing the position of subject jurisprudence in Imam Khomeini's jurisprudential method, based on a comprehensive understanding of his approach to issues in order to recognize and articulate the jurisprudential effects arising from it, constitutes the research problem of this article.

Background

Jurisprudence of the subject, as explained, has sporadically attracted the attention of jurists and scholars of paraphrase, such that occasionally books and articles have addressed this issue and contributed to the literature on the subject. One positive aspect of these works is that they have taken valuable steps in promoting and introducing the methodology and schools of jurisprudence. However, they have never attempted to

produce a detailed work in the field of subject jurisprudence and its mechanisms. In contrast, the present study, while analyzing Imam Khomeini's jurisprudential method, explains subject jurisprudence along with its four mechanisms as a pillar of *ijtihad* and compares it with Imam Khomeini's jurisprudential method. Furthermore, subject jurisprudence in the jurisprudential method of each jurist may follow a different approach, and Imam Khomeini's jurisprudential method is noteworthy and worthy of study given his jurisprudential standing. In any case, works related to a portion of the research topic have emerged, including: the article "Rereading the Characteristics and Process of Recognizing the Subjects of Rulings" by Mr. Hojjatollah Bayat (published in 2019), the book "The Position of Subjectology" by Mr. Khademian (published in 2017), the article "Jurisprudential Subjectology and Its Relationship with Sciences" by Mr. Navai (published in 2002), among others.

Research Method

Given the importance of methodological issues and jurisprudence of the subject—as a branch of methodology—as well as its impact on the formation of jurisprudential knowledge and the compilation and teaching of its topics, writing a work on the description and analysis of subject jurisprudence appears necessary. On the other hand, the necessity of methodology in inferential activities parallels the necessity of compiling the science of logic as a tool of thought; transforming the unconscious processes that experts in each field apply into conscious processes leads to the discovery of fallacies and stylistic and content deficiencies. This holds true for jurisprudential theories as well, and jurisprudence requires methodology to move toward reform and perfection. Naturally, the jurist also needs jurisprudence of the subject.

Findings

According to this study, an inference in its desirable form must incorporate jurisprudence of the subject with its specific mechanisms, namely: 1. Perspectives (idea, thought, theory); 2. Information; 3. Techniques; 4. Organization.

Conclusion

The foregoing discussion demonstrates that one must exercise greater care in encountering and understanding issues and should not succumb to the dominance of a particular mentality and its fame—especially the fame that largely formed after Sheikh Tusi and, as a result of his scientific authority dominating the jurisprudential space, was propagated by his imitators and followers, with no trace found in the period before the Sheikh. Such fame initially emerges as "famous" and, after a while, becomes "accepted fame," gradually attaining such penetration and sanctity that some do not even consider it permissible to study or discuss them. Today, whether we like it or not, we are confronted with a generation of innovative topics that are the product of scientific effort and dynamism in the surrounding world. This group of topics, despite their wide-ranging impact on life and its direction,

---

is highly specialized and inaccessible to the general public; insight into them can only be gained within their own specialized fields. Therefore, it is necessary that discussions of subject jurisprudence also be raised as a prerequisite for *ijtihad*. By entering into the context of fundamental and jurisprudential-*ijtihad* discussions, its various theoretical, practical, content-based, and methodological dimensions should be clarified in such a way that it finds its due place in the process of inference and acquires sufficient power to solve related issues. Accordingly, if subject jurisprudence is necessary for a jurist—and it is—and if evaluating and appraising the mechanisms of subject jurisprudence is necessary—and it is—one must recognize the method of the jurists and, based on that recognition, confidently access their thoughts and evaluate them with full awareness. This will be achieved by recognizing subject jurisprudence and implementing its mechanisms. Paying attention to subject jurisprudence can render the jurist's speech and discourse more complete, enabling him to speak as he thinks and ultimately issue fatwas and rulings. What is important is that inference is based on traditional and disciplined jurisprudence, not merely on traditional and well-known jurisprudence. Crucially, the aim is the correct process, not the product according to well-known principles. The correct process is achieved by the jurist's application of subject jurisprudence and its mechanisms in the path of inference.

بازتحلیل جایگاه فقه موضوع در روش فقهی امام خمینی (ره)

کاظم ابراهیم‌زاده بخت‌آباد*^۱ | احمد مبلغی^۲ | علی رحمانی^۳

۱. استاد سطوح عالی حوزه علمیه خراسان، مشهد، ایران.
۲. استاد درس خارج حوزه علمیه قم، قم، ایران.
۳. استاد سطوح عالی حوزه علمیه خراسان، مشهد، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
<p>فقه موضوع با تمرکز بر تحلیل دقیق موضوعات، نقشی محوری در فرایند اجتهاد ایفا می‌کند. اگرچه در نگاه اول ممکن است تأثیر آن در استنباط کمرنگ به نظر برسد، اما در واقع استنباط بدون در نظر گرفتن فقه موضوع بی‌حاصل و فاقد کارآمدی است. توجه به این حوزه مزایایی چون تسهیل اجتهاد، ارتقای کیفیت استنباط و کاهش خطا را به همراه دارد. پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و با هدف تبیین فقه موضوع و سازوکارهای آن در روش فقهی امام خمینی انجام شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد تحقق استنباط مطلوب در گرو فقه موضوع است و این امر مستلزم چهار سازوکار کلیدی است: منظرها (شامل انگاره، اندیشه و نظریه)، اطلاعات، تکنیک‌ها و سازمان‌دهی.</p>	<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخچه مقاله:</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۱۵ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۲/۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۳/۱۲ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۵</p> <p>کلیدواژه‌ها: اجتهاد، امام خمینی، روش استنباط، فقه موضوع، سازوکارهای فقه موضوع.</p> <p>* نویسنده مسئول: K.ebrahimzadeh68@gmail.com</p>
<p>استناد: ابراهیم‌زاده بخت‌آباد، کاظم، مبلغی، احمد و رحمانی، علی (۱۴۰۴). بازتحلیل جایگاه فقه موضوع در روش فقهی امام خمینی (ره)، پژوهشنامه ماتین، ۲۷(۱۰۹)، ۱-۲۷.</p> <p>https://doi.org/10.22034/matin.2025.497421.2333</p>	
<p>ناشر: پژوهشگاه امام خمینی و انقلاب اسلامی. © نویسندگان.</p>	
<p>پژوهشنامه ماتین / سال بیست و هفتم / شماره صد و نهم / زمستان ۱۴۰۴ / صص ۱-۲۷</p>	

مقدمه

ارکان اجتهاد^۱ شامل پنج بخش است: فقه موضوع، فقه نصوص، فقه اقوال، فقه تطبیق و فقه ترتیب. مقصود از فقه موضوع، عبور نکردن از کنار موضوعات به صورت سطحی، بلکه کشف مقصود نهایی آن‌ها با تأمل و تلاش کافی است. از آنجاکه تمرکز این پژوهش بر تبیین و تحلیل فقه موضوع است، بررسی سایر ارکان، نیازمند فرصتی مستقل و پژوهشی جداگانه است.

با توجه به اهمیت مباحث روش‌شناسی و جایگاه فقه موضوع به عنوان یکی از شاخه‌های آن و همچنین تأثیر عمیق این مباحث بر شکل‌گیری معرفت فقهی و فرایند تدوین و تعلیم آن، نگرارش اثری در راستای توصیف و تحلیل فقه موضوع ضروری می‌نماید. این ضرورت، مشابه لزوم تدوین علم منطق به عنوان ابزار سامان‌بخشی به تفکر است. تبدیل فرایندهای ناخودآگاه مورد استفاده متخصصان هر فن به فرایندهای خودآگاه و روشمند، موجب کشف مغالطات و کاستی‌های سبکی و محتوایی می‌شود. این اصل در مورد نظریات فقهی نیز صادق است؛ حرکت فقه به سوی اصلاح و تکامل، مستلزم روش‌شناسی و به تبع آن، نیازمند فقه موضوع است.

در گذشته، ممکن بود بی‌توجهی به روش، چالش عمده‌ای ایجاد نکند، اما در جهان امروز با تحولات گسترده و چالش‌های نوظهور، توجه به دیدگاه‌های کلان در دانش برای هماهنگی با شرایط جدید و پاسخ به نیازها اهمیتی حیاتی یافته است. از این رو، توجه ویژه به فقه موضوع ضرورت دارد. فقه موضوع به عنوان شاخه‌ای از روش‌شناسی، نه تنها می‌تواند به تثبیت چهارچوب دانش در شرایط جدید کمک کند، بلکه می‌تواند درگاهی برای تحول باشد. این امر به دانش، قدرت و ارتقا می‌بخشد؛ زیرا عالمان را با توانمندی‌ها و نقاط ضعف دانش آشنا ساخته و ابزار رفع این نواقص را در اختیارشان می‌گذارد.

واکاوی بازنگرانه فقه موضوع از این جهت ضروری است که این فرایند، کوششی برای صعود به قله استنباط محسوب می‌شود. اگر فرد یا گروهی مسیر استنباط را بدون فعال‌سازی

۱. ارکان اجتهاد از ابداعات استاد احمد مبلغی (مدرس خارج فقه و اصول حوزه علمیه قم) است که ایشان آن را برای اولین بار در ۲۹ مرداد ۱۴۰۲ در مدرسه تابستانه دارالعلم مشهد مطرح کرد.

فقه موضوع و سازوکارهای آن (شامل منظرها (انگاره، اندیشه و نظریه)، اطلاعات، تکنیک‌ها و سازمان‌دهی) بپیماید، یا در دستیابی به قله ناکام می‌ماند یا با هدررفت بخش بزرگی از توان و ظرفیت خود، با تأخیر به هدف خواهد رسید.

از سوی دیگر، دانش‌هایی مانند «فلسفه فقه»، «فلسفه اصول» و «فلسفه استنباط» در سال‌های اخیر بیشتر مورد توجه قرار گرفته‌اند و به نظر می‌رسد اهمیت این مباحث روزبه‌روز آشکارتر شده و مطالعات گسترده‌تری حول آن‌ها شکل گیرد. بخش عمده‌ای از این دانش‌ها را باید شامل مباحثی دانست که در تکوین و تحقق اجتهاد مؤثرند؛ یعنی مباحثی از روش‌شناسی که بخش بزرگی از آن‌ها باید در پرتو بررسی شرایط اجتهاد مورد کاوش و تنقیح قرار گیرند که فقه موضوع یکی از آن‌هاست.

بر اساس این پژوهش، یک استنباط مطلوب باید فقه موضوع را با سازوکارهای خاص خود در برگیرد؛ بنابراین، مسئله اصلی این نوشتار، بررسی و تحلیل جایگاه فقه موضوع در روش فقهی امام خمینی، بر پایه شناخت جامع روشی ایشان در مواجهه با موضوعات، به‌منظور بازشناسی و تبیین آثار فقهی ناشی از آن است.

۱. پیشینه پژوهش

فقه موضوع، همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد، به‌صورت پراکنده در کانون توجه پژوهشگران حوزه فقه و علوم مرتبط قرار داشته است. این توجه تا بدان حد بوده که گاه کتاب‌ها و مقالاتی به این حوزه اختصاص یافته و ادبیاتی را در زمینه موضوع‌شناسی پدید آورده‌اند. از جنبه‌های مثبت این تلاش‌ها می‌توان به کوشش‌های ارزشمند برای ترویج روش‌شناسی و شناساندن مکاتب فقهی اشاره کرد. با این حال، تاکنون اثری تفصیلی و جامع که به‌طور خاص به تبیین فقه موضوع و سازوکارهای آن بپردازد، خلق نشده است.

پژوهش حاضر با تمرکز بر تحلیل روش فقهی امام خمینی، در پی آن است که فقه موضوع و چهار سازوکار آن را به‌عنوان یکی از ارکان اساسی اجتهاد تبیین کرده و این چهارچوب را با روش فقهی ایشان تطبیق دهد. لازم به ذکر است که فقه موضوع در روش فقهی هر فقیه‌ای می‌تواند به شیوه‌ای متمایز مورد بررسی قرار گیرد، اما روش فقهی امام خمینی با توجه به جایگاه بی‌بدیل فقاهتی ایشان، شایسته توجه و بررسی ویژه‌ای است.

در ارتباط با بخشی از موضوع این تحقیق، آثار و منابعی در دسترس هستند که از جمله آن‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: مقاله «بازخوانی ویژگی‌ها و فرایند شناخت موضوعات احکام» (۱۳۹۸)، کتاب «جایگاه موضوع‌شناسی» اثر خادمیان، مقاله «موضوع‌شناسی فقهی و رابطه آن با علوم» (۱۳۸۱) و منابع مشابه دیگر.

۲. مفهوم‌شناسی

۲-۱. روش‌شناسی

روش‌شناسی، رصد و مطالعه نظام‌مند یک حرکت یا عملکرد هدف‌دار به‌عنوان یک فرایند است. این مطالعه می‌تواند هم بر یک روش موجود و جاری (وضعیت «هست») متمرکز شود و هم بر یک روش مطلوب و ایدئال (وضعیت «باید») (علیدوست، ۱۴۰۳، ص. ۶۴). روش‌شناسی به ایجاد فهمی عمیق‌تر و شناختی دقیق‌تر از نظریات و افکار یک اندیشمند می‌انجامد. در واقع، روش‌شناسی نوعی اکتشاف و شناسایی دستگاه فکری یک صاحب‌اندیشه است، با کاوش در زوایای پنهان اندیشه‌های خرد و کلانی که در مباحث مختلف ارائه کرده است. حقیقتاً بررسی دستگاه اندیشه‌ورز یک متفکر می‌تواند به کشف و شناخت کانون اصلی تولید اندیشه و نظریه در منظومه فکری او منجر شود. بدیهی است که شناخت سبک‌ها و شیوه‌های گوناگون اندیشه‌ورزی، می‌تواند در انجام مقایسه‌ای دقیق بین آرا و تفکرات متأثر از یک یا چند روش، بسیار راهگشا و روشنگر باشد (ر.ک. به: خسروپناه، ۱۳۹۴، ص. ۳۶).

روش‌شناسی در تجزیه، تحلیل و مقایسه نظریات که محصول نهایی دستگاه تولید اندیشه هستند، نقشی بسیار اثرگذار ایفا می‌کند. قضاوت و داوری بین نتایج و برآیندهای اندیشه‌های مختلف، زمانی به عدالت و واقعیت نزدیک‌تر خواهد بود که سیر تفکر، فرایند شکل‌گیری و منشأ بروز آن نتایج نیز به‌طور کامل مورد ملاحظه قرار گیرد (مبلغی و خسروی، ۱۴۰۱، ص. ۱۸).

۲-۱-۱. روش‌شناسی اجتهاد

«روش‌شناسی اجتهاد» به مراحل تفصیلی و گام‌به‌گامی اطلاق می‌شود که از هنگام مواجهه

با یک مسئله فقهی آغاز شده و تا رسیدن به حکم شرعی که حجیت آن بر اساس ضوابط علوم مرتب‌تبی چون فقه، اصول فقه، فقه الحدیث، تفسیر و رجال قابل اثبات است، ادامه می‌یابد. می‌توان روش‌شناسی اجتهاد را به نقشه جامع یک کلان‌شهر تشبیه کرد. حرکت از مبدأ به مقصد در چنین شهری، مستلزم تسلط بر شبکه معابر، خیابان‌ها، کوچه‌ها، قوانین ترافیکی، مسیرهای یک‌طرفه و محدوده‌های طرح‌ترافیک است. روش‌شناسی اجتهاد می‌کوشد تا دقیقاً همین نقشه پیچیده و پر جزئیات را با تمام ظرافت‌هایش ترسیم کند. این نقشه، مسیر حرکت را برای فقهی که قصد دارد از پرسش فقهی به پاسخ آن برسد، روشن و هموار می‌سازد (واعظی، ۱۳۹۹، ص. ۱۷).

مسئله روش‌شناسی اجتهاد، ذیل قالب رصد، شناسایی، توصیف روش‌های موجود و مطرح در عرصه استنباط و نیز آسیب‌شناسی آن‌ها قرار می‌گیرد و از سنخ مسائل «فلسفه فقه و اجتهاد» محسوب می‌شود. دلیل این امر آن است که «فقه» به‌عنوان دانش کشف شریعت و تحصیل عذر و «اجتهاد» به‌عنوان عملیات کشف حکم و تحصیل عذر، بدون آگاهی دقیق از روش‌ها و آسیب‌های مرتبط با آن‌ها - آن‌گونه که شایسته است - به سرانجام مطلوب نمی‌رسند. روش‌شناسی به این معنا، گرچه خارج از دایره خود فقه و فرایند استنباط قرار دارد، اما ناظر به کلیت آن است. همچنین، تمامی این فعالیت‌ها در قالب توصیف و گزارشگری صورت می‌پذیرند که این ویژگی‌ها، از مختصات مسائل حوزه فلسفه فقه به شمار می‌آیند.

در روش‌شناسی اجتهاد، هر دو شکل مورد اشاره (مطالعه روش موجود و روش ایدئال) حضور دارند. روش‌شناسی اجتهاد در شکل دوم آن (تعیین روش مطلوب) است که به علم اصول فقه نزدیک می‌شود؛ به همین دلیل نیز علم اصول فقه را دانش روش استنباط نامیده‌اند (علیدوست، ۱۴۰۳، ص. ۳۵).

۲-۲. فقه موضوع

پیش‌نیازهای اجتهاد از جمله مباحثی است که امام خمینی اهتمام ویژه‌ای به آن داشت و در کتاب اجتهاد و تقلید بخشی را به این موضوع اختصاص داده است. این در حالی است که بسیاری از فقها از طرح چنین بحثی غفلت کرده یا به صورت گذرا از آن عبور نموده‌اند.

امام خمینی با وجود دفاع از اجتهاد جواهری، اجتهاد مصطلح را کافی نمی‌دانست و یکی از علل این ناکافی بودن را، عدم توجه یا ضعف در بهره‌گیری از پیش‌نیازهای اجتهاد، به ویژه در بخش مربوط به موضوع‌شناسی، برمی‌شمرد (امام خمینی، ۱۴۲۶، مقدمه ص. ۱۴).

برای تأکید بیشتر بر اهمیت موضوع‌شناسی باید اشاره کرد که آنچه همواره - و به ویژه در شرایط حساس کنونی - برای فرایند استنباط و حیات فقه ضروری است، اصل مواجهه فعال فقه با موضوعات نوپدید است؛ زیرا پویایی و کیان فقه همواره مرهون پرداختن به موضوعات جدید بوده است. فقهی پویاتر و اثرگذارتر است که بیش از تمرکز بر موضوعات قدیم و بررسی‌شده، بر کشف و تحلیل مسائل مستحدثه متمرکز شود. یکی از نقدهای وارد بر فقه معاصر، تمرکز غالب آن بر مسائل تکراری و کهنه و اختصاص درصد اندک و حاشیه‌ای به موضوعات جدید است. به عنوان مثال، مسائل مستحدثه، حاشیه‌ترین بخش کتاب‌های فقهی را تشکیل می‌دهند؛ حال آنکه این موضوعات نیازمند عمیق‌ترین مطالعات هستند.^۱ به دلیل ضعف این رویکرد، حتی از سرمایه‌های غنی موجود نیز استفاده شایسته‌ای نمی‌شود. برای نمونه، امروزه رساله حقوق امام سجاد^(ع) عمدتاً به عنوان متنی اخلاقی و مستحب‌محور در نظر گرفته می‌شود، در حالی که این رساله گران‌قدر، در قالبی حقوقی به تبیین فقه مناسبات اجتماعی نیز می‌پردازد. با پرداختن جدی به موضوعات جدید و تلاش برای حل و فصل آن‌ها در متن مباحث فقهی و اصولی، به طور طبیعی مسائل و مباحث محتوایی و روش‌شناختی مرتبط - از جمله موضوع‌شناسی - نیز پدیدار و گسترش خواهند یافت.

برخی فقها شرط لازم در استنباط احکام را کشف موضوعات جدید می‌دانند (علامه حلی، ۱۴۱۳، ج ۱، ص. ۵۲۶) که این کشف خود وابسته به شناخت صحیح موضوع است. برخی نیز مبادی فقه را به تصویری و تصدیقی تقسیم کرده و موضوع‌شناسی را یکی از مبادی تصویری فقه برمی‌شمارند (فاضل مقداد، ۱۴۰۳، ص. ۵).

۱. امام خمینی در خاتمه تحریر الوسیله به موضوعات مستحدثه از قبیل بیمه، تلقیح و تولید مصنوعی، تشریح و ترفیع، نماز در هواپیما و فضاپیما پرداخته‌اند. (ر.ک. به: امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۱ و ۲، صص. ۱۰۰۴-۹۷۷). به عنوان نمونه در زمینه تلقیح مصنوعی به مقاله «توجه‌پذیری خاتمه حیات رویان خارج از رحم در پرتو تراجم با واکاوی نظر امام خمینی^(ع)» (اسکندریان و سربازیان، ۱۴۰۲) مراجعه شود.

یکی از وجوه برجسته استنباط فقهای شیعه، پررنگ تر بودن نقش «موضوع شناسی» در روند اجتهاد است؛ چرا که هر حکم فقهی ناظر به موضوعی خاص است. اگرچه فقهای امامیه در ابتدا آگاهانه به این مهم نمی پرداختند، اما به تدریج «موضوع شناسی» جایگاه خود را در پژوهش های فقهی باز کرد. نمونه روشن این رویکرد، عملکرد امام جوادی^(ع) در تحلیل مسئله فقهی مطرح شده یحیی بن اکثم است. حضرت با طرح احتمالات مختلف مرتبط با موضوع، شبکه ای از مسائل را تولید کردند که هر یک حکم خاص خود را دارد (ر.ک. به: واسطی، ۱۴۰۱، ص. ۱۴۱). یحیی پرسید: جریمه فرد محرمی که شکار کرده چیست؟ امام جوادی^(ع) در پاسخ سؤالاتی مطرح نمودند: آیا اولین بار است یا تکرار؟ شکار پرنده بوده یا غیر پرنده؟ حیوان بزرگ بوده یا کوچک؟ آیا قصد تکرار دارد یا پشیمان است؟ شکار در شب بوده یا روز؟ محرم حج بوده یا عمره؟ اجزای مسئله عبارتند از: موضوع (شکارکننده)، متعلق (شکار کردن)، قید موضوع (حالت احرام). حضرت در تبیین ابعاد موضوع، مواردی همچون عالم یا جاهل بودن محرم، آزاد یا بنده بودن، صغیر یا کبیر بودن و نیز حالت روحی او (قصد تکرار یا پشیمانی) را مورد توجه قرار دادند.

امام جوادی^(ع) در این نمونه، تمام ابعاد یک موضوع را به صورت حداکثری در نظر گرفتند تا شبکه ای از احکام مرتبط تولید شود. امام خمینی نیز بر ضرورت موضوع شناسی تأکید کرده و می نویسد: مسائلی که در گذشته حکمی داشته اند، ممکن است به نسبت تحولات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی، حکم جدیدی پیدا کنند (ر.ک. به: امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۲۱، ص. ۱۵۱).

یکی از راه های تشخیص موضوع، رجوع به کارشناس (اهل خبره) است. اهل خبره به کسانی گفته می شود که در زمینه خاصی دارای تخصص هستند (فیومی، بی تا، ج ۲، ص. ۱۶۲). شارع نه تنها از این رجوع منعی نکرده (نائینی، ۱۴۲۴، ج ۳، ص. ۱۴۲)، بلکه آن را تأیید و امضا نموده و احکامی مانند رجوع جاهل به عالم و عامی به مجتهد (بهیانی، ۱۴۱۹، ص. ۱۱) و نیز رجوع به تجار در ارزیابی قیمت (امام خمینی، الف ۱۴۲۱، ج ۵، ص. ۲۱۰) را بر آن بار کرده است. موضوعات به اقسام مختلفی تقسیم می شوند (ر.ک. به: خادمیان، بی تا، ص. ۶۷)؛ برخی منصوص علیه (دارای نص) و برخی جزء موضوعات مستحلّه هستند. شناخت موضوعات منصوص علیه که به عرف واگذار شده، گاهی دشوار است؛ زیرا معیار، فهم عرف در عصر

صدور نصوص است. فقیه برای شناخت این موضوعات، نیازمند مطالعاتی در حوزه لغت و تاریخ است تا دامنه فهم خود را گسترش دهد و مثلاً در یابد تعبیری مانند «تغنی» که در روایات مذمت شده، دقیقاً چه خصوصیتی را در بر می‌گیرد.^۱ امام خمینی علاوه بر این زمینه‌ها، تحولات زمانی و مکانی را نیز رصد کرده و آن‌ها را با شرایط عصر خود تطبیق می‌داد؛ زیرا معتقد بود موضوعات در گذر زمان و مکان دچار تغییر می‌شوند (ر.ک. به: امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۲۱، ص. ۱۵۱).

برخلاف موضوعات منصوص، در موضوعات مستحدثه (مانند بیت کوین و ارزهای دیجیتال) فقیه نیازمند مراجعه به کارشناس است. فقیه باید ماهیت این پدیده‌ها را به خوبی درک کند تا بتواند حکم مربوط را صادر نماید؛ اما از آنجا که گفته کارشناس به خودی خود حجت شرعی نیست، مراجعه به او تنها در صورت حصول اطمینان مفید است؛ مگر آنکه گفته شود شهادت دو کارشناس عادل به عنوان «بینه» حجیت دارد که خود موضوعی نیازمند تحقیق جداگانه است.

به عنوان مثال، امام خمینی در فرایند استنباط، به بررسی ادله می‌پرداخت و تعیین مصادیق خارجی موضوعات را خارج از حیطة وظیفه خویش می‌دانست. از این رو، تنها به بیان کلیات احکام اکتفا کرده و از پاسخ به سؤالات جزئی مقلدان خودداری می‌ورزید؛ اما در حکومت اسلامی که اجرای امور به دست ولی فقیه است، گاهی ضرورت ایجاب می‌کند که مباحث جزئی و مصادیق به طور شفاف تبیین شوند. در چنین مواردی، فقیه مسئله را به متخصصان ارجاع داده و نظر آنان را معتبر می‌شمرد. نمونه آن، وقتی است که از امام خمینی در مورد داشتن پولک در ماهیان خاویاری سؤال شد؛ ایشان پاسخ دادند: «نظر کارشناسان معتبر باید ملاک عمل قرار گیرد» (بی‌آزار شیرازی، ۱۳۶۴، ج ۳، ص. ۱۵۹)؛ بنابراین، در مواردی که فهم عرفی یا دانش تخصصی ملاک تشخیص مصادیق است، فقیه کار را به اهل آن واگذار می‌کند.

نکته پایانی، تمایز ضروری میان «تشخیص موضوع» و «تشخیص مصداق» است.

۱. غنا از نظر امام خمینی عبارت است از حدیث «من جهة كونه لهواً، یا قول من جهة كونه زوراً و باطلاً»، هر چند قول و حدیث هم نباشد؛ بنابراین همه انواع غنا را شامل می‌شود. (امام خمینی، ۱۳۸۱، ج ۱، ص. ۳۱۱).

تعیین دقیق موضوع حکم، وظیفه فقیه است؛ یعنی فقیه باید ماهیت موضوع را به درستی درک کرده و سپس به استنباط حکم پردازد؛ اما تشخیص اینکه آیا مصداقی خاص در خارج، منطبق بر آن موضوع است یا خیر، همواره در توان فقیه نیست. از این رو، تشخیص مصداق به عهده مکلفان است، نه تعیین خود موضوع. برای مثال، در مسئله «تذکیه» (ذبح شرعی)، فقیه باید بداند موضوع «فری الاوداج الاربعه» (بریدن چهار رگ) دقیقاً چیست؛ اما تشخیص تحقق خارجی این شرط در یک حیوان ذبح شده، نیازمند نظر کارشناس است؛ بنابراین، اگرچه فقیه ممکن است در مرحله تطبیق با چالش مواجه شود، لازم است از همان ابتدا تفاوت بین «تعیین موضوع» و «تشخیص مصداق» را به وضوح مورد توجه قرار دهد.

۳. سازوکارهای فقه موضوع

فقه موضوع تنها زمانی به صورت کامل محقق می‌شود که از طریق چهار سازوکار اساسی فعال شود: ۱. منظرها، ۲. اطلاعات، ۳. تکنیک‌ها و ۴. سازمان‌دهی. فعال‌سازی دقیق و نظام‌مند این چهار رکن، موجب شکل‌گیری روش فقهی کارآمد و ثمربخشی می‌گردد. حقیقت فقه موضوع منوط به تکامل و حضور هماهنگ این سازوکارهاست؛ در غیر این صورت، آنچه صورت می‌پذیرد صرفاً تعاملی پراکنده با مجموعه‌ای از مسائل است و هنوز در چهارچوب تعریف دقیق و جامع «فقه موضوع» قرار نمی‌گیرد.

۳-۱. منظرها

منظرها از سه گزاره اساسی تشکیل می‌شوند: انگاره‌ها، اندیشه‌ها و نظریه‌ها.

۳-۱-۱. انگاره‌ها

انگاره‌های ذهنی را می‌توان معادل «پیش‌فرض‌های ذهنی» (Presuppositions)، «تصویر» (Image) یا «خودپنداشت» (concept-Self) در زبان انگلیسی دانست. (Garro, 2000, p. 296) کنش‌های انسانی در چهارچوبی از آگاهی‌های آشنا و مأنوس در موقعیت‌های مختلف صورت می‌گیرد. این «آگاهی آشنا» یا «سابقه قبلی» که معمولاً ناخودآگاه است، انگاره نامیده می‌شود. این پیش‌فرض‌های ذهنی بسیار نامحسوس و پنهان، تأثیری مستقیم و

عمیق بر قضاوت‌ها و اعمال ما دارند. انگاره‌ها از طریق تعامل میان دانش سازمان‌یافته پیشین و اطلاعات فعلی، این تأثیر را ایجاد می‌کنند. از این رو، می‌توان انگاره را «صورت ذهنی پیشینی قدرتمند و تأثیرگذار ناخودآگاه از یک شیء» تعریف کرد. در زبان عام، انگاره به معنای گمان و تصورات ذهنی به کار می‌رود؛ اما به‌عنوان یک اصطلاح، به تصویری خاص اشاره دارد که آن‌چنان در ذهن برجسته و تثبیت شده که اغلب به‌صورت ناخودآگاه جای واقعیت را می‌گیرد و فرد با آن تصویر همچون امری واقعی مواجه می‌شود (میردامادی و نوروزی، ۱۴۰۰، ص. ۱۰۹).

برای روشن‌تر شدن مفهوم انگاره، می‌توان به بحث فقهی «سبق و رمایه» اشاره کرد. برخی فقها (حکیم، ۱۳۷۲، ج ۲، ص. ۱۵۴) بر همان انگاره ذهنی میراث‌گرفته از پیشینیان اصرار دارند و «سبق و رمایه» را منحصر به ابزارهای رزمی سنتی مانند تیر و کمان و اسب می‌دانند و حکم را به ابزارهای جنگی جدید تسری نمی‌دهند. آنان معتقدند سبق و رمایه تنها در مورد سهام، تیر، شمشیر، شتر، فیل، اسب، الاغ و درازگوش معتبر است و در غیر آن‌ها صحیح نیست. در اینجا، این فقها در مرحله انگاره متوقف می‌شوند. مشابه این مسئله پس از شیخ طوسی نیز رخ داد، زمانی که مجتهدان به مقلدانی برای وی تبدیل شدند و با حفظ حرمت و تقدیس او، کمتر به نقد یا رد نظرات اجتهادی او پرداختند. برای سال‌های متمادی، فقه وادار انگاره‌هایی بود که شیخ طوسی بنیان نهاده بود. انگاره‌ها دو ویژگی دارند: زائندگی یا کهنه؛ بنابراین، برای دستیابی به استنباط مطلوب، مستنبط باید با تلاش مناسب از این مرحله عبور کرده و به مراحل بالاتر اندیشه و نظریه برسد؛ همان‌گونه که امام خمینی (ر. ک. به: ۱۳۸۵، ج ۲۱، ص. ۱۵۱) در همین مسئله از انگاره عبور و به مرحله اندیشه رسید.^۱

۱. نحوه عبور امام خمینی از انگاره به اندیشه در قسمت بعد (اندیشه‌ها) مطرح شده است. مثال دیگری که می‌توان برای عبور از انگاره به اندیشه برشمرد، موضوع احتکار است. از منظر فقهای پیشین مانند شیخ مفید (۱۴۱۰، ص. ۶۱۶)، شیخ طوسی (۱۳۷۸، ج ۲، ص. ۱۹۷) و محقق حلی (۱۳۶۸، ص. ۱۲۰)، عمل احتکار به‌عنوان رفتاری مکروه در نظر گرفته می‌شد. این حکم ریشه در انگاره‌ای تاریخی داشت که احتکار را عملی فردی و فاقد پیامدهای گسترده اجتماعی می‌پنداشت.

اما امام خمینی با عبور از این انگاره رایج و با درک عمیق شرایط اقتصادی پیچیده عصر حاضر، به مرحله اندیشه‌ورزی فعال وارد شدند. ایشان با تحلیل موضوع احتکار در بستر نظام اقتصادی نوین دریافته‌اند که این عمل در شرایط کنونی می‌تواند موجبات اختلال در نظام اقتصادی و آسیب به عموم جامعه را فراهم آورد.

۲-۱-۳. اندیشه‌ها

اندیشه یک مرحله فراتر از انگاره است؛ به عبارتی، اندیشه لباس خودآگاهی به تن دارد. در بحث سبق و رمایه، امام خمینی از مرحله انگاره عبور کرده و وارد مرحله اندیشه می‌شوند. ایشان در نامه‌ای به یکی از شاگردانشان درباره شطرنج، «تعدی رهان» در سبق و رمایه را به ابزار جنگی نوین نیز تسری داده و آن را پذیرفته‌اند (امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۲۱، ص. ۱۵۱-۱۵۰).^۱ انحصار تقدس و تقلیدی که پیرامون شیخ طوسی شکل گرفته بود و انگاره‌های ناشی از آن، بعدها به دست ابن‌ادریس شکسته شد. دلیل این امر آن است که زندگی همواره با چالش‌ها و مسائل نو و متنوع روبروست و هر روز شاهد ظهور صحنه‌ها و عرصه‌های بی‌سابقه‌ای هستیم؛ بنابراین، فقاهت باید متناسب با این مسائل و موضوعات نوپدید، به صورت مستمر رشد و توسعه یابد تا بتواند همه رویدادها و موضوعات تازه را دربر گیرد (صدر، ۱۳۸۱، ص. ۳۸).

۳-۱-۳. نظریه‌ها

فقیه در فرایند استنباط به ندرت به مرحله نظریه دست می‌یابد و غالباً در

بر پایه این تحلیل، امام خمینی به جای توقف در حکم پیشین (کراهت)، با نگاهی کل‌نگر و کارکردی، احتکار را حرام اعلام کردند (امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۱ و ۲، ص. ۳۹۲).

۱. جهت مثال‌های بیشتر برای عبور امام خمینی از مرحله انگاره به اندیشه مثال‌های زیر قابل ارائه است:

۱. «دینار» همان مسکوک شرعی است که در عصر صدور روایت رایج بوده، اما از آن‌جا که در آن زمان، نقد رایج همین درهم و دینار بوده و معامله با آن‌ها در بین مردم متداول بوده است، نمی‌توان از ادله استفاده کرد که پرداخت عین «دینار» موضوعیت دارد و بدین جهت جایز خواهد بود که قیمت آن با سایر نقود و نه با کالاهای تجارتي پرداخته شود؛ همچنان که این عمل در هر موردی که حکم به پرداخت دینار شده است جایز خواهد بود (امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۱، ص. ۲۴۳).

۲. درباره خون، منفعت محلل در زمان صدور روایات و آیات، متصور نبوده، پس تحریم مطلق نیست و منصرف به منافع حرام است (امام خمینی، ۱۳۸۱، ج ۱، ص. ۵۷). اقوی این است که خرید و فروش خون برای مصارف غیر خوراکی جایز است (امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۱ و ۲، ص. ۹۹۱).

۳. اگر عمل به تکالیف شرعی نیاز به عمل جراحی داشته باشد، در این صورت، تغییر شکل جهت تغییر جنسیت با عمل جراحی واجب می‌شود (امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۱ و ۲، ص. ۹۹۲). در کتب فقهی پیشینیان، بحث احکام خنثی مطرح بوده؛ اما چون علم پزشکی توانایی تغییر نداشته، این مسئله سابقه‌ای ندارد، ولی امروزه تغییر جنسیت از موضوعات مستحدثه است که امام خمینی در مرحله اندیشه به تفصیل به احکام زوجین پس از تغییر جنسیت و نسب‌ها و خویشاوندانشان پرداخته است.

مراحل انگاره و اندیشه متوقف می‌ماند؛ چنان‌که در بررسی مسئله «سبق و رمایه» مشاهده شد، حکیم در مرحله انگاره توقف کرد، درحالی‌که امام خمینی با ابداع نظریه «زمان و مکان در استنباط فقهی» از مراحل پیشین عبور کرد. از آنجا که جامعه بشری همواره در حال تحول است و احکام اجتماعی نیز متحول می‌شوند و همچنین با توجه به اینکه فقه و اجتهاد اسلامی محدود به احکام فردی نیست، لازم است فقه با تحولات اجتماعی سازگار شده و پاسخگوی نیازهای روزافزون باشد. از این رو، امام خمینی نظریه مذکور را مطرح کردند.

نمونه‌های عینی این رویکرد را می‌توان در تغییر حکم شطرنج به دلیل تبدیل عنوان «آلت قمار بودن» (که ملاک حرمت بود) و نیز تحول حکم انداختن «تحت‌الحنک» از جواز و استحباب به حرمت، به دلیل رسیدن به حد «لباس شهرت» مشاهده کرد (گروهی از نویسندگان، ۱۳۷۴، ج ۷، ص ۲۹؛ مطهری، ۱۴۱۸، ص ۸۸). همچنین، موضوع خون در عصر حاضر که اگر دارای منفعت عقلایی باشد، استفاده از آن جایز شمرده شده است (امام خمینی، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۵۷).^۱

در مرحله منظرها، فقیه باید با گذر از انگاره و اندیشه و رسیدن به مقام نظریه، موضوع را به درستی تشخیص دهد. به‌عنوان مثال، کلان‌موضوع در فقه‌های تخصصی، همان موضوع اصلی است که آن رشته فقهی به آن نام‌گذاری شده است؛ مانند فقه‌التربیه، فقه‌الاجتماع و فقه‌السیاسة. در ذیل این کلان‌موضوع، باید موضوعات ریز به‌صورت منسجم و تراکمی سازماندهی شوند؛ از این رو، شناخت دقیق موضوع اصلی ضروری است.

همچنین در موضوعات منصوص علیه مانند «بیع»، این موضوع شامل ریزموضوعاتی چون مالکیت معنوی، محصولات تراریخته، بیت‌کوین، سرقتی، اکل مال به باطل و ... می‌شود. اگر این مرحله به درستی انجام نشود یا شتاب‌زده صورت گیرد، ممکن است موضوعات نامرتب در ذیل آن قرار گیرند یا موضوعات مرتبط ضروری از قلم بیفتند.

۱. نظریه جدید امام خمینی در پاسخ به سؤال شورای نگهبان که پاسخی مخالف با فتوای خودشان در تحریرالوسیله و حاشیه عروه است که نشان می‌دهد زمان و مکان را در فهم حکم شرعی دخالت داده‌اند؛ زیرا چه‌بسا حکم یک موضوع خاص به‌مرور زمان عوض شود. ایشان می‌گویند: «... نفت و گاز و معادنی که خارج از حدود عرفی املاک شخصی است تابع املاک نمی‌باشد...» (امام خمینی، ۱۳۹۲، ج ۸، ص ۳۵۶).

۲-۳. اطلاعات

مجموعه دانش‌ها و دانسته‌های فقیه در حوزه‌های مختلفی چون لغت، رجال، کلام، فلسفه و دیگر علوم مرتبط، با عنوان «اطلاعات فقیه» شناخته می‌شود که در فرایند استنباط مورد استفاده قرار می‌گیرد. پس از شناخت کلان‌موضوع، فقیه با بهره‌گیری از این ذخیره اطلاعاتی می‌تواند ریزموضوعات مرتبط و زیرمجموعه آن را شناسایی و فهرست نماید.

یکی از مهم‌ترین بخش‌های این اطلاعات، اطلاعات لغوی است؛ چرا که شناخت دقیق معنای واژگان به کاررفته در نصوص شرعی، پایه فهم موضوعات است. برخی موضوعات به دلیل سادگی مفهومی، با مراجعه به کتب لغت و تأمل مختصر قابل تشخیص هستند؛ مانند مفهوم «دم». در اصطلاح فقهی، این دسته از موضوعات را «موضوعات عرفی صرف» می‌نامند (حسینی شیرازی، ۱۴۲۶، ج ۴، ص. ۴۳۹). برای مثال، رنگ باقی‌مانده خون بر لباس پس از شستشو، از نظر عرف نجس محسوب نمی‌شود (امام خمینی، ۱۳۸۱، ص. ۲۶).

در مقابل، برخی موضوعات به دلیل داشتن معانی متعدد و مشترک، تشخیص مفهوم دقیق‌شان دشوار است. نمونه‌های بارز آن، واژه‌هایی مانند «صعید» در آیه ۴۳ سوره نساء^۱ و «کعب» در آیه ۶ سوره مائده^۲ هستند. اختلاف معانی ذکرشده برای این واژگان در کتب لغت، خود منشأ اختلاف نظرهای فقهی میان اندیشمندان شده است (حسینی شیرازی، ۱۴۲۶، ج ۴، ص. ۴۳۹).

علاوه بر اطلاعات لغوی، علم تاریخ نیز از جمله اطلاعات ضروری برای فقیه محسوب می‌شود؛ خصوصاً در شناخت راویان احادیث و بررسی وثاقت یا عدم وثاقت آنان که نقش تعیین‌کننده‌ای در اعتبارسنجی روایات و در نتیجه استنباط احکام دارد.

۳-۳. تکنیک‌ها

یکی از تکنیک‌های مؤثر در فقه موضوع، گزینش روش یک فقیه شاخص و الگوبرداری از شیوه مواجهه او با موضوعات است. بر این اساس، می‌توان با اتکا به الگوی روش شناختی

۱. «فَتَيَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا».

۲. «وَأَمْسَحُوا بِرءُوسِكُمْ وَأَرْجُلِكُمْ إِلَى الْكَعْبِينِ».

آن فقیه، به سایر مباحث و موضوعات نظم و انسجام بخشید. از جمله فقهایی که عموماً در فرایند استنباط از روش تحلیلی^۱ (تجمع ظنون) بهره می‌برند، می‌توان به صاحب جواهر، شیخ انصاری، محقق داماد، عبدالکریم حائری، بروجردی و امام خمینی اشاره کرد. در این میان، آیت‌الله بروجردی به عنوان چهره‌ای برجسته در کاربست این روش شناخته می‌شود (ایزدی، ۱۳۹۸، ص. ۱۸۵).

امام خمینی نیز در فرایند استنباط خویش، روش اساتید خود از جمله عبدالکریم حائری و بروجردی و نوع تعامل آنان با موضوعات را برگزید و در مواجهه با مسائل، رویکردی مشابه ایشان پیش گرفت. به عنوان نمونه، توجه به سیر تاریخی موضوعات (بروجردی، ۱۴۱۶، ج ۲، ص. ۲۷۷؛ امام خمینی، الف ۱۴۲۱، ج ۱، ص. ۳۷۲) و همچنین ملاحظه اقوال فقه‌های عامه در برخورد با مسائل (بروجردی، ۱۳۷۵، ص. ۱۵؛ ر.ک. به: امام خمینی، ۱۴۲۰، ص. ۳۴۱) در مسیر استنباط این دو فقیه، عمدتاً یکسان و هم‌سو است؛^۲ بنابراین، شایسته است که مستنبط بر روش یک فقیه کارآزموده و شیوه تعامل او با موضوعات متمرکز شده، سپس بر اساس همان چهارچوب روش شناختی، به سامان‌دهی و نظم‌بخشی موضوعات پردازد.

۳-۴. سازمان‌دهی

به فرایند تنظیم و سامان‌دهی مؤلفه‌های استنباط مانند آیات، روایات، قواعد فقهی و اصولی، «سازمان‌دهی» اطلاق می‌شود. تعیین ترتیب مراجعه به این منابع – مثلاً اینکه نخست به حدیث رجوع شود و سپس به قواعد اصولی، یا برعکس – از جمله مسائل کلیدی این مرحله است. برای مثال، برخی از طرفداران مکتب عراقی (عراقی، ۱۳۷۹، ص. ۵۵۶) به محض ورود به فرایند استنباط، ابتدا به سراغ قواعد اصولی می‌روند و در نتیجه کمتر به بررسی مستقیم اقوال و روایات می‌پردازند. در مقابل، فقهایی مانند محقق خوبی (۱۴۱۸، ج ۱۸، ص. ۱۰۹) عموماً با ذهنی بی‌پیش‌فرض نخست به سراغ احادیث می‌روند و سپس

۱. روش فقها در استنباط غالباً به دو روش کلی تحلیلی و تطبیقی تقسیم می‌شود. در روش تحلیلی فقیه با تجمع ظنون و بررسی مجموعه ظنون با یکدیگر در مسئله استنباط می‌کند (مبلغی، ۱۳۹۸، ص. ۲۴۴)؛ اما در روش تطبیقی فقیه هر کدام از ادله را به تنهایی بررسی می‌کند. (ر.ک. به: قراملکی، ۱۳۸۷، ص. ۲۹۵).

۲. به عنوان نمونه (ر.ک. به: اسماعیلی و قدرتی، ۱۴۰۲).

به تحلیل اقوال و قواعد فقهی و اصولی می پردازند. حال آنکه برای دستیابی به استنباطی مطلوب، ترتیب منظم و رفت و برگشت حساب شده میان منابع شریعت و ادله ضروری است.

امام خمینی در مواجهه با موضوعات، دقیقاً چنین رویکرد منظمی را دنبال می کنند. ایشان تمامی ویژگی های مذکور در دلیل را بررسی نموده، خصوصیات که قطعاً در تعلق حکم تأثیری ندارند، کنار گذاشته و از این طریق عمومیت حکم را توسعه می دهند. بدین ترتیب، موضوعات جدیدی که نص خاصی درباره آنها وجود ندارد، شناسایی و حکمشان استنباط می شود. به عنوان نمونه، در روایتی آمده است که اعرابی نزد پیامبر^(ص) آمد و گفت: «هلاک شدم و هلاک کردم.» و پس از بیان اینکه در روز ماه رمضان با همسرش هم بستر شده، پیامبر^(ص) به او دستور آزاد کردن برده را دادند (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۰، ص ۴۷).^۱ در این روایت، موضوع به آن فرد اعرابی خاص مربوط می شود، اما امام خمینی با الغای خصوصیت و ویژگی های اختصاصی، موضوعات مشابه را تحت همان حکم قرار داده و حکم را تعمیم می دهد (ر.ک. به: امام خمینی، ۱۳۸۱، ص ۲۷۶).^۲

در مواجهه با موضوعات جدید، فقیه باید دقت های حوزوی را به کار گیرد. برای مثال، در بررسی هوش مصنوعی و امکان بهره گیری از آن در فرایند استنباط، باید واکاوی شود که آیا هوش مصنوعی در جمع آوری و تحلیل اطلاعات می تواند مفید باشد و آیا می تواند به عنوان دلیلی معتبر (حجت) مورد استناد قرار گیرد؟ به عبارت دیگر، لازم است ابعاد مختلف

۱. «محمد بن علی بن الحسین یاسناده عن عبدالمؤمن بن الهیثم الانصاری، عن اُبی جعفر^(ع) أن رجلاً أتى النبى^(ص) فقال: هلکت و أهلکت! فقال: وما أهلکک؟ قال: أتیت امرأتی فی شهر رمضان و أنا صائم، فقال له النبى^(ص) اعتق رقبة، قال: لا أجد، قال فصم شهرین متتابعین، قال: لا اطیق، قال، تصدق علی ستین مسکیناً، قال: لا أجد، فاتى النبى^(ص) بعدق فی مکتل فیہ خمسة عشر صاعاً من تمر، فقال له النبى^(ص): خذ هذا فتصدق بها، فقال: والذى بعثک بالحق نبیا ما بین لابتیهما أهل بیت أحوج إلیه منا، فقال: خذ وکله أنت وأهلك فانه کفارة لک».

۲. مثال دیگر اینکه در بحث نجاست خون روایتی داریم که مضمون آن از این قرار است: دم قلیل در انسان ناسی بخشیده شده است. (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۳، ص ۴۲۹). امام خمینی در این بحث می گوید: «نمی توان از این روایت که مخصوص ناسی است الغای خصوصیت کرد و حکم را به غیر ناسی تعمیم داد؛ زیرا عرف بین ناسی و غیر آن فرق قائل است» (امام خمینی، ج ۱۴۲۱، ص ۴). چراکه موضوع در روایت، انسان ناسی است نه غیر ناسی که موضوع جدیدی است.

هوش مصنوعی از جنبه‌های اجتماعی، معرفتی و اصولی سنجیده شود و سپس بررسی گردد که آیا قابلیت تفکیک و تحلیل در چهارچوب علوم حوزوی را دارد یا خیر. برای نمونه، بحث اصولی هوش مصنوعی در حوزه اصول فقه مطرح می‌شود و مباحثی مانند فلسفه فقه هوش مصنوعی که به پیش فرض‌ها و امکان تجمیع اطلاعات به وسیله آن می‌پردازد، در قلمرو فلسفه هوش مصنوعی مورد بررسی قرار می‌گیرد. در ادامه این مرحله (سازمان‌دهی)، فقیه باید به تنقیح موضوعات اقدام کند. برای این منظور، سه حیثیت در تنقیح موضوع باید مدنظر قرار گیرد.

۱-۴-۳. حیثیت موضوعی موضوع

در فقه، به دو موضوع توجه می‌شود:

۱. موضوع فعل مکلف: یعنی موضوعی که خود فعل مکلف بر آن تعلق می‌گیرد.
۲. موضوعی که افعال مکلفین پیرامون آن شکل می‌گیرد: مانند «زوجیت» یا «ملکیت» که به خودی خود فعل نیستند، اما احکام گوناگونی درباره آن‌ها و اعمال مرتبط با آن‌ها جعل می‌شود.

در موضوعات منصوب علیه (دارای نص)، گاهی عنوان کلی است که حکم به آن تعلق گرفته است، مانند ماهیت کلی «صلاة» در امر «أقم الصلاة» یا مفهوم عام «غصب» در نهی «لا تغصب». گاهی نیز لفظ خاصی است که مستقیماً موضوع حکم قرار گرفته، مانند کلمه «حداد» در عبارت «يجب على المرأة في وفاة زوجها الحداد ما دامت في العدة» (امام خمینی، ۱۴۲۱، ج ۱ و ۲، ص. ۷۷۲).

در موضوعات مستحدثه (جدید)، گاهی یک مفهوم از علوم دیگر مانند جامعه‌شناسی اخذ می‌شود و با افزودن افعالی به آن، یک موضوع فقهی نوین شکل می‌گیرد. به عنوان مثال، علم جامعه‌شناسی «جایگاه اجتماعی» را به عنوان موقعیتی که در نظام کنشگری دارای سهم و قدرت است، تعریف می‌کند. حال اگر افعالی مانند «تقویت جایگاه اجتماعی»، «تضعیف جایگاه اجتماعی» و نظایر آن به این مفهوم اضافه شود، یک فعل قابل بررسی فقهی پدید می‌آید.

در این فرایند، تخصص درباره ماهیت «جایگاه اجتماعی» و مفهوم آن از علم مبدأ

(جامعه‌شناسی) گرفته می‌شود و سپس افعال افزوده شده به آن، موضوع جدید فقهی را ایجاد می‌کنند؛ مانند پیدایش «فقه‌الاجتماع» با این پرسش‌ها: آیا تضعیف یا تقویت جایگاه اجتماعی یک فرد جایز است؟ راه‌های کسب جایگاه اجتماعی چه حکمی دارند؟ این نگاه، همان حیثیت موضوعی موضوع است که در آن، ابتدا ماهیت یک پدیده از نگاه علمی مرتبط فهمیده می‌شود و سپس افعال انسانی پیرامون آن، در چهارچوب شرعی مورد تحلیل و حکم‌شناسی قرار می‌گیرد.

۲-۴-۳. حیثیت تخصصی موضوع

در این مرحله، لازم است محتوای تخصصی از علوم مرتبط به‌درستی استخراج گردد. از آنجا که موضوع از یک حوزه علمی خاص گرفته می‌شود، تشخیص دقیق آن تسهیل می‌شود؛ بنابراین باید مستقیماً به دنبال حکم خودِ موضوع بود، نه حکمی که موضوع در قالب یک کلان‌موضوع نامشخص پنهان شده و حدود و ثغور آن روشن نیست. فواید این مرحله عبارتند از:

موضوع را تنقیح و روشن می‌سازد؛ نگاه تفسیری را دقیق‌تر کرده و از تحمیل رأی بر نص جلوگیری می‌کند؛ اما در عین حال، فقیه باید خود آگاهی روش‌شناختی ایجاد کند تا بتواند از نص به‌صورت منطقی بهره‌گیرد و ضریب خطا در استنباط را کاهش دهد.

از آنجا که فقیه نمی‌تواند در همه تخصص‌ها خبرگی کامل داشته باشد، باید دانش خود را تا حدی ارتقا دهد که در مرحله نخست به اطمینان دست یابد و اگر این ممکن نبود، به ظن معتبر اکتفا کند.

در موضوعات مستحدثه، موضوع‌شناسی بین‌رشته‌ای نیازمند مراجعات گسترده و عمیق است؛ زیرا در این حوزه‌ها تداخل علوم بسیار زیاد بوده و نباید پرونده موضوع‌شناسی را به سرعت بست. به ویژه در موضوعات محیط‌زیستی، اجتماعی، فرهنگی و بین‌المللی، انجام مطالعات بین‌رشته‌ای ضروری است تا نوعی اطمینان عقلایی در فقیه ایجاد شود. اگر موضوع به درستی شناخته نشود، ممکن است تنها از یک بعد محدود به دین مراجعه شده و حکمی متناسب با همان بُعد صادر گردد، در حالی که بُعد اصلی‌تر و تأثیرگذارتر موضوع نادیده گرفته می‌شود؛ بنابراین، در اینجا حیثیت تخصصی موضوع نیازمند تلاش و دقت بیشتر و جامع‌نگری است.

۳-۴-۳. حیثیت فقهی موضوع

در این مرحله، برای شکل‌گیری حیثیت فقهی موضوع، باید توجه داشت که برخی موضوعات ماهیتاً خام و تخصصی هستند و قرار است وارد حوزه فقه شوند، مانند پیوند عضو که با احتمال پس‌زدن بدن مواجه است؛ بنابراین، لازم است این موضوعات با معیارها و ضوابط شرعی - مانند قواعد فقهی، مناسبات فقهی، علل و تعلیلات - سنجیده شوند. این فرایند در دو مرحله انجام می‌پذیرد:

۱. تخریح موضوعی؛^۲ تخریح حکمی.

۱-۳-۴-۳. تخریح موضوعی

تخریح موضوعی به دو قسم تقسیم می‌شود: تخریح فقهی ثبوتی و تخریح فقهی اثباتی.

۱. تخریح فقهی ثبوتی: در این مرحله، موضوع به صورت کلی در چهارچوب ادبیات و معیارهای فقهی بررسی می‌شود. به عنوان مثال، بانکداری به شکل امروزی از موضوعات مستحدثه است، چرا که در عصر شارع وجود نداشته است (ر. ک. به: امام خمینی،^۱ ۱۴۲۱، ج ۱ و ۲، ص. ۹۸۸). در تخریح ثبوتی، باید بانکداری را در برابر مناسبات فقهی مختلفی مانند مضاربه، وکالت، قرض، ودیعه و... قرار داد و صرفاً به یک عنوان (مانند مضاربه) اکتفا نکرد. این فرایند نیازمند رفت‌وبرگشت‌های تحلیلی است تا ذهن فقیه در یک چهارچوب محدود محصور نشود.^۲ و بتواند ابعاد مختلف موضوع را با ادبیات فقهی بسنجد.
۲. تخریح فقهی اثباتی: این مرحله متوقف بر تخریح ثبوتی است. در تخریح اثباتی، باید

۱. تخریح یعنی قبلاً نبوده و مورد جدیدی است. شاهرودی و صدر از این لفظ استفاده کرده‌اند. مراد از «تخریح»: کندوکاو در حکم حوادثی است که در مورد آن از ائمه مذهب، نص یا بیانی یافت نشود و این حکم بر مبنای همان اصول و قواعدی است که پایه‌های استنباط و استخراج احکام در مذهب است (بنابراین هرگاه حادثه‌ای یا واقعه‌ای روی دهد و درباره حکم آن از امام مذهب یا شاگردان ایشان نصی یافت نشود «مجتهد تخریح» می‌تواند بنا بر اصول و قواعد استنباط مذهب امام، به اجتهاد بپردازد و در پرتو اصول و روش آن مذهب، به استخراج احکام جدیدالوقوع نایل آید) (حفناوی، ۱۳۸۸، ص. ۵۸).

۲. به‌عنوان مثال، از نظر امام خمینی استفاده از حیل‌های شرعی در نظام بانکداری جایگاهی ندارد؛ چراکه معتقدند با استفاده از آن‌ها نمی‌توان ربا را حلال کرد یا آن‌ها را در مقوله قرض و مضاربه قرار داد (امام خمینی،^۱ ۱۴۲۱، ج ۱ و ۲، ص. ۹۸۷-۹۸۶). برخلاف سایر فقها از جمله ابن براج (بی‌تا، ج ۱، ص. ۳۶۵)، ابن زهره (۱۴۱۷، ص. ۵۸۸) و شیخ طوسی (۱۳۷۸، ج ۲، ص. ۹).

با استناد به دلایل شرعی، مشخص شود که کدام یک از عناوین فقهی بر موضوع منطبق است؛ مثلاً نشان داده شود که «این موضوع، عین مضاربه است و نه چیز دیگر». همچنین در این مرحله ممکن است موضوع مرکب باشد؛ یعنی بخشی از آن زیر عنوان مضاربه و بخشی دیگر زیر عنوان وکالت قرار گیرد. نباید تصور کرد که موضوع لزوماً تنها یک عنوان فقهی دارد، بلکه ممکن است ابعاد مختلفی داشته باشد که هر کدام نیازمند تحلیل جداگانه‌اند.

۲-۳-۴. تخریج حکمی

پس از آن که ثابت شد موضوع (مانند فقه الاجتماع یا فقه المضاربه) فقهی است و زیر یک یا چند عنوان فقهی جای می‌گیرد، نوبت به استخراج حکم فقهی آن می‌رسد. به عنوان مثال، آیه شریفه «تَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى» (مانده: ۲) یکی از آیات دقیق و جامعی است که بدون تدقیق در حیثیت فقهی موضوع، برداشت از آن در حد یک گزاره اخلاقی کلی باقی می‌ماند؛ اما با رعایت «حیثیت فقهی موضوع» و انجام مراحل تخریج موضوعی (ثبوتی و اثباتی) و سپس تخریج حکمی، می‌توان به فهمی عمیق و کاربردی دست یافت.

تعاون به عنوان یک نقش اجتماعی، سه عنصر اساسی دارد:

۱. خصوصیات ذاتی ایفاگر نقش (مانند ویژگی‌های خانوادگی، تحصیلی و ...)
۲. گروهی که فرد به آن منتسب است و جایگاه او در آن گروه؛
۳. توقعاتی که جامعه از فرد برای نقش آفرینی دارد.

اگر این عناصر در موضوع‌شناسی تعاون لحاظ شوند، فقیه می‌تواند موضوعات و افعال مرتبط با فقه الاجتماع را تکثیر کند و سپس به احکام شرعی آن‌ها بپردازد. برای مثال، می‌توان به وجوب برخی افعال مانند ایجاد توقعات مثبت در جامعه، ذهنیت‌سازی، تشکیل گروه‌ها و انجمن‌ها و نظایر آن فتواداد. در این چهارچوب، مفاهیمی مانند «توقع و انتظار»، «جامعه‌پذیری»، نقش رسانه در شکل‌دهی به انتظارات و نیز مفاهیم «دیگری/غیر خود» و «فعالیت گروهی و تشکیلاتی» از آیه قابل استنباط بوده و هر یک می‌تواند به عنوان مقوله‌ای مستقل در فقه اجتماعی مورد بررسی قرار گیرد.

نتیجه‌گیری

مطالبی که بیان شد نشان می‌دهد در مواجهه و شناخت موضوعات باید دقت علمی بیشتری به کار گرفته شود و نباید صرفاً به دلیل غلبه یک ذهنیت یا شهرت تاریخی، آن را بدون بررسی پذیرفت. این مسئله به‌ویژه درباره شهرت‌هایی مصداق دارد که عمده‌تاً پس از شیخ طوسی و تحت تأثیر هیمنه علمی ایشان، در میان مقلدان و پیروانش شکل گرفته و ردیابی از آن‌ها در دوران پیش از شیخ یافت نمی‌شود. این قبیل شهرت‌ها ابتدا مطرح شده و به تدریج به مشهوراتی مقبول تبدیل می‌گردند و چنان قداست‌گونه در اذهان رسوخ می‌کنند که حتی بحث و بررسی درباره آن‌ها را نیز جایز نمی‌دانند.

امروزه، به‌ناچار با نسلی از موضوعات مستحدثه روبه‌رو هستیم که محصول پویایی و پیشرفت‌های علمی جهان معاصر است. این موضوعات، با وجود تأثیر گسترده بر زندگی و جهت‌گیری‌های فردی و اجتماعی، به‌شدت تخصصی بوده و تنها در حوزه‌های علمی مرتبط می‌توان تصویر روشنی از آن‌ها به دست آورد. از این رو، ضروری است مباحث فقه موضوع به‌عنوان پیش‌نیاز اجتهاد مطرح شده و با ورود به متن مباحث اصولی و فقهی، ابعاد نظری، عملی، محتوایی و روشی آن به‌طور کامل تبیین گردد؛ به‌گونه‌ای که جایگاه بایسته خود را در فرایند استنباط یافته و توان حل مسئله در مسائل نوپدید را کسب کند.

بر این اساس، اگر فقه موضوع برای فقیه ضروری است - که هست - و اگر ارزیابی سازوکارهای آن لازم است - که هست - باید روش فقها به‌درستی شناخته شود و بر پایه این شناخت، با اطمینان به اندیشه‌های آنان راه یافت و آگاهانه به نقد و ارزیابی پرداخت. این مهم تنها با شناخت فقه موضوع و اجرای سازوکارهای آن محقق می‌شود.

توجه به فقه موضوع می‌تواند گفتمان فقهی را تکمیل کرده و به فقیه امکان دهد همان‌گونه که می‌اندیشد، سخن گفته و فتوا دهد. آنچه اهمیت دارد، استنباط مبتنی بر فقه‌ای منضبط و روش‌مند است، نه صرفاً تکیه بر فقه سنتی و مشهور؛ و مقصود نهایی، فرایند صحیح استنباط است، نه صرفاً دستیابی به نتیجه‌ای مطابق مشهور. این فرایند صحیح، با به‌کارگیری فقه موضوع و سازوکارهای چهارگانه آن (منظرها، اطلاعات، تکنیک‌ها و سازمان‌دهی) در مسیر استنباط حاصل می‌شود.

منابع

- ابن براج، عبدالعزیز (۱۴۰۶ ق). المهدّب. قم: مؤسسه نشر اسلامی.
- ابن زهره، حمزه بن علی (۱۴۱۷ ق). غنیة النزوع إلى علمی الأصول والفروع. قم: مؤسسه الامام الصادق علیه السلام.
- اسکندریان، حسن و سربازیان، مجید (۱۴۰۲). توجیه پذیری خاتمه حیات رویان خارج از رحم در پرتو تزاحم با واکاوی نظر امام خمینی. پژوهشنامه متین، ۲۵ (۱۰۰)، ۱-۳۰. <https://doi.org/10.22034/matin.2022.350446.2075>
- اسماعیلی، محسن و قدرتی، محمد (۱۴۰۳). خلل در وقوفین با رویکردی بر آرای امام خمینی و تطبیق بر مذاهب اهل سنت. پژوهشنامه متین، ۲۶ (۱۰۳)، ۱-۲۸. <https://doi.org/10.22034/matin.2022.282676.1876>
- امام خمینی، سید روح الله (۱۴۲۰ ق). الخلل فی الصلاة. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- امام خمینی، سید روح الله (الف ۱۳۸۱). المكاسب المحرمه. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- امام خمینی، سید روح الله (ب ۱۳۸۱). رساله توضیح المسائل. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- امام خمینی، سید روح الله (۱۳۸۵). صحیفه امام. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- امام خمینی، سید روح الله (۱۳۹۲). استفتانات امام خمینی (موسوعة الإمام الخمينی ۳۲ الى ۴۹). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- امام خمینی، سید روح الله (الف ۱۴۲۱ ق). کتاب البيع. قم: مؤسسه تنظیم و نشر امام خمینی.
- امام خمینی، سید روح الله (ب ۱۴۲۱ ق). تحریر الوسیله. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- امام خمینی، سید روح الله (ج ۱۴۲۱ ق). کتاب الطهاره. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- امام خمینی، سید روح الله (۱۴۲۶ ق). الاجتهاد و التقليد. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

- ایزدی، حسین (۱۳۹۸). در آمدی بر مکتب فقهی قم و نجف. قم: اشراق حکمت.
- بروجردی، سید حسین (۱۳۷۵). البدر الزاهر فی صلاة الجمعة و المسافر. قم: دفتر آیت الله منتظری.
- بروجردی، سید حسین (۱۴۱۶ ق). تقریر بحث السید البروجردی. به قلم علی پناه اشتهاوردی. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- بهبهانی، محمدباقر (۱۴۱۹ ق). الرسائل الفقهیه. قم: مؤسسه علامه وحید بهبهانی.
- بی آزار شیرازی، عبدالکریم (۱۳۶۴). رساله نوین. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- بیات، حجت الله (۱۳۹۸). بازخوانی ویژگی‌ها و فرایند شناخت موضوعات احکام. فقه، ۲۶(۹۷). ۱۴۵-۱۷۲. <https://doi.org/10.22081/jf.2019.67286>
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ ق). تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة. قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام.
- حسینی شیرازی، سید صادق (۱۴۲۶ ق). بیان الفقه فی شرح العروة الوثقی. قم: دارالانصار.
- حفناوی، محمد ابراهیم (۱۳۸۸). گنجینه اصطلاحات فقهی و اصولی. تربت جام: نشر خواجه عبدالله انصاری.
- حکیم، سید محسن (۱۳۷۲). منهاج الصالحین. نجف: مطبعة العلمیه.
- خادمیان، محمدرضا (بی تا). جایگاه موضوع شناسی در اجتهاد. قم: بوستان کتاب.
- خسروپناه، عبدالحسین (۱۳۹۴). روش شناسی علوم اجتماعی. تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- خویی، سید ابوالقاسم (۱۴۱۸ ق). موسوعة الإمام الخوئی. قم: مؤسسه احیاء آثار الامام الخوئی.
- شیخ طوسی، محمدبن حسن (۱۳۷۸). المبسوط فی فقه الإمامیه. تهران: المكتبة المرتضوية لإحياء الآثار الجعفرية.
- شیخ مفید، محمدبن نعمان (۱۴۱۰ ق). المقنعه. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- صدر، سید محمدباقر (۱۳۸۱). سنت‌های اجتماعی و فلسفه تاریخ در مکتب قرآن. ترجمه سیدجمال الدین موسوی، تهران: نشر تفاهم.
- عراقی، ضیاءالدین (۱۳۷۹). حاشیه المکاسب. محرر ابوالفضل نجم آبادی، قم: الغفور.

- علامه حلی، حسن (۱۴۱۳ ق). قواعد الاحکام فی معرفه الحلال و الحرام. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- علیدوست، ابوالقاسم (۱۴۰۳). روش شناسی اجتهاد. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- فاضل مقداد، مقداد بن عبدالله (۱۴۰۳ ق). نضد القواعد الفقهیه علی مذهب الامامیه. با تحقیق و تصحیح سید عبد اللطیف حسینی کوه کمری، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی.
- فیومی، احمد (بی تا). المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی. قم: دارالرضی.
- قراملکی، احد (۱۳۸۷). روش شناسی مطالعات دینی. مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.
- گروهی از نویسندگان (۱۳۷۴). ملاکات احکام و احکام حکومتی. قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- مبلغی، احمد (۱۳۹۸). درس خارج و گام های اجتهاد. قم: نشر اشراق حکمت.
- مبلغی، احمد و خسروی، احمد رضا (۱۴۰۱). سنخ شناسی نقدهای امام خمینی^(ره) به محقق نائینی^(ره). اصول فقه حوزه، ۶ (۸)، ۷-۲۶. https://www.josolfegh.ir/article_170338.html
- محقق حلی، جعفر بن حسن (۱۳۶۸). المختصر النافع. قم: انتشارات لقمان.
- مطهری، مرتضی (۱۴۱۸ ق). ده گفتار. تهران: صدرا.
- میردامادی، سید مجتبی و نوروزی، علیرضا (۱۴۰۰). تحلیل تطبیقی چیستی و کارکرد انگاره در شئون مختلف حیات انسانی از منظر متون دینی و میراث فلاسفه مسلمان. پژوهش های عقلی نوین، ۶ (۱۱)، ۱۰۷-۱۳۱.
- <https://doi.org/10.22081/nir.2021.57929.1227>
- نائینی، محمد حسین (۱۴۲۴ ق). فوائد الاصول. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- واسطی، عبدالحمید (۱۴۰۱). الگوریتم اجتهاد. تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- واعظی، سید محمد رضا (۱۳۹۹). روش شناسی کاربردی اجتهاد. قم: انتشارات انصاریان.

References

- A Group of Authors (1995). *Underlying Reasons of Rulings and Governmental Rulings*. Qom: The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian]
- Alidoust, A. (2024). *Methodology of Ijtihad*. Tehran: Research Institute for Islamic Culture and Thought. [In Persian]
- Allamah Hilli, H. (1993). *Qawā'id al-Ahkam fi Mārifat al-Halal wa al-Haram*. Qom: Islamic Publications Office. [In Arabic]
- Bayat, H. (2019). An Examination of the Features and Process of Subject Studies of Jurisprudential Rulings. *Fiqh*, 26(97), 145-172. <https://doi.org/10.22081/jf.2019.67286>
- Behbahani, M. B. (1998). *Al-Rasā'il al-Fiqhiyyah*. Qom: Allamah Wahid Behbahani Institute. [In Arabic]
- Bi-Azar Shirazi, A. (1985). *Risaleh-ye Novin (The Modern Treatise)*. Tehran: Farhang-e Islami Publishing House. [In Persian]
- Borujerdi, S. H. (1995). *Taqrir Bahth al-Sayyid al-Borujerdi (Lecture Notes from Sayyid Borujerdi's Lessons)*. Written by 'Ali Panah Eshtehardi. Qom: Islamic Publications Office. [In Arabic]
- Borujerdi, S. H. (1996). *Al-Badr al-Zahir fi Salat al-Jum'ah wa al-Musafir*. Qom: Office of Ayatollah Montazeri. [In Arabic]
- Eskandarian, H. & Sarbazian, M. (2023). Justifiability of Putting an End to Life of In Vitro Embryo in Light of Contradiction with an Analysis of Imam Khomeini's Views. *Matin Research Journal*, 25(100), 1-30. <https://doi.org/10.22034/matin.2022.350446.2075>
- Esmaili, M. & Qodrati, M. (2024). Flaws in the Short Stay Ritual in Two Sites with Emphasis on Imam Khomeini's Approach and Its Comparison with Sunni Schools. *Matin Research Journal*, 26(103), 1-28. <https://doi.org/10.22034/matin.2022.282676.1876>
- Fayyumi, A. (n.d.). *Al-Misbah al-Munir fi Gharib al-Sharh al-Kabir li al-Raf'i*. Qom: Dar al-Radi. [In Arabic]
- Fazil Miqdad, M. (1983). *Nazd al-Qawā'id al-Fiqhiyyah 'ala Madhhab al-Imamiyyah*. Edited by Seyyed 'Abd al-Latif Hosseini Kuhkamari. Qom: Ayatollah Mar'ashi Library. [In Arabic]

- Garro, L. C. (2000). Remembering what one knows and the construction of the past: A comparison of cultural consensus theory and cultural schema theory. *Ethos*, 28(3), 275-319. <https://doi.org/10.1525/eth.2000.28.3.275>
- Hakim, S. M. (1993). *Minhaj al-Salihin*. Najaf: 'Ilmiyyah Printing House. [In Arabic]
- Hifnawi, M. I. (2009). *Ganjineh-ye Istilahat-e Fihi va Usuli* (Treasury of Jurisprudential and Principles Terminology). Torbat-e Jam: Khwajeh 'Abdullah Ansari Publishing. [In Persian]
- Hosseini Shirazi, S. S. (2005). *Bayan al-Fiqh fi Sharh al-'Urwah al-Wuthqa*. Qom: Dar al-Ansar. [In Arabic]
- Hurr Amili, M. (1989). *Tafsil vasail Al-Shia Ela Tahsil Masail Al-Sharia*. Qom: Al-Al-Bayt Institute. [In Arabic]
- Ibn Barrajj, A. (1985). *Al-Muhadhab*. Qom: Islamic Publishing Institute. [In Arabic]
- Ibn Zuhra, H. (1996). *Ghunyat al-Nuzul ila 'Ilmay al-Usul wa al-Furu'*. Qom: Imam Sadiq (AS) Institute. [In Arabic]
- Iraqi, D. (2000). *Hashiyat al-Makasib. Edited by Abu al-Fazl Najmabadi*. Qom: Al-Ghafur. [In Arabic]
- Izadi, H. (2019). *An Introduction to the Jurisprudential Schools of Qom and Najaf*. Qom: Eshragh Hekmat. [In Persian]
- Khademian, M. R. (n.d.). *The Position of Subjectology in Ijtihad*. Qom: Bustan-e Ketab. [In Persian]
- Khoei, S. A. (1997). *Mawsu'at al-Imam al-Khoei*. Qom: Institute for Reviving the Works of Imam al-Khoei. [In Arabic]
- Khomeini, S. R. (2000_a). *Kitab al-Bai*. Qom: The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Arabic]
- Khomeini, S. R. (2002_a). *Al-Makasib al-Muharramah*. Tehran: The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Arabic]
- Khomeini, S. R. (2002_b). *Risalah Tawdih al-Masa'il* (Treatise on Explanations of Religious Rulings). Tehran: The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian]
- Khomeini, S. R. (2005). *Al-Ijtihad wa al-Taqlid*. Tehran: The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Arabic]

-
- Khomeini, S. R. (1999). *Al- Khalal fi al- Salat*. Tehran: The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Arabic]
  - Khomeini, S. R. (2000). *Tahrir al- Wasilah*. Tehran: The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Arabic]
  - Khomeini, S. R. (2000). *Kitab al- Taharah*. Tehran: The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Arabic]
  - Khomeini, S. R. (2006). *Collection of Imam works*. Tehran: The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian]
  - Khomeini, S. R. (2013). *Istiftā at-e Imam Khomeini (Mawsū at al-Imam al- Khomeini 32 to 41) [Inquiries to Imam Khomeini]*. Tehran: The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian]
  - Khosrowpanah, A. (2015). *Methodology of Social Sciences*. Tehran: Research Institute of Wisdom and Philosophy of Iran. [In Persian]
  - Mirdamadi, S. M. & Nowrouzi, A. (2021). Comparative Analysis of the Quiddity and Function of Supposition in Various Aspects of Human Life from the Viewpoint of Religious Texts and the Heritage of Muslim Philosophers. *New Intellectual Research*, 6(11), 107-131. <https://doi.org/10.22081/nir.2021.57929.1227>
  - Moballeghi, A. (2019). *Advanced Seminars and the Steps of Ijtihad*. Qom: Eshragh Hekmat Publishing. [In Persian]
  - Motahari, M. (1997). *Ten Discourses*. Tehran: Sadra. [In Persian]
  - Muballeghi, A. & Khosrawi, A. R. (2022). Genealogy of Imam Khomeini's Criticisms of Muḥaqqiq Nāʾinī. *Principles of Jurisprudence*, 6(8), 7-26. https://www.josolfegh.ir/article_170338.html?lang=en
  - Muhaqqiq Hilli, J. (1989). *Al- Mukhtasar al- Nafi*. Qom: Loqman Publications. [In Arabic]
  - Na'ini, M. H. (2003). *Fawā id al- Usul*. Qom: Islamic Publications Office. [In Arabic]
  - Qaramaleki, A. (2008). *Methodology of Religious Studies*. Mashhad: Razavi University of Islamic Sciences. [In Persian]
  - Sadr, S. M. B. (2002). *Social Traditions and Philosophy of History in the School of the Quran*. Translated by Seyyed Jamal al-Din Mosavi. Tehran: Tafahom Publishing. [In Persian]

- Shaykh Mufid, M. (1990). *Al-Muqni ah*. Qom: Islamic Publishing Institute. [In Arabic]
- Tusi, M. (1999). *Al-Mabusut fi fiqh al-Imamiya*. Tehran: al-Murtazawi Library for the Revival of Antiquities. [In Arabic]
- Va'ez, S. M. R. (2020). *Applied Methodology of Ijtihad*. Qom: Ansariyan Publications. [In Persian]
- Vaseti, A. (2022). *The Algorithm of Ijtihad*. Tehran: Research Institute for Islamic Culture and Thought Publishing Organization. [In Persian]